

ՎՐԱՆՏ ԲԱՐՍԵՂԻ ԱԲՐԱՀԱՄԾԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱՐՅԱԽԻ ԹԵՄՆ ԻՐ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ

ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

(1920-1933 թթ.)

Արձագանքելով արցախահայության խնդրանքին, 1922 թ. մարտի 27-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսի Սրբատառ կոնդակով Ամանիա արքեպիսկոպոս Համազասպյանը կարգվեց Արցախի թեմի առաջնորդ՝ մատակարար ունենալով վարանդայի Ավետարանոց գյուղը: Մինչև կժամաներ Ամանիա արքեպիսկոպոսը, թեմական առաջնորդի փոխանորդն էր Բյուզանդ ծայրագույն վարդապետը, որին հաջորդել էր Սուրեն վարդապետը: Թեմի առաջնորդ Ամանիա արքեպիսկոպոսի էջմիածին ուղարկած զեկուցագրերից և մամակներից պարզվում է, որ Արցախի թեմը լրիվ կազմալուծվել էր խորհրդային իշխանության կողմից: Ըստ նրա հաղորդումների, 1922 թ. թեմի մեջ մտնող 159 բնակավայրերից 27-ը չունեն եկեղեցի, քահանաներ ունեին միայն 39-ը: Այդ ժամանակ թեմն ընդգրկող բնակավայրերն ունեին 19004 ընտանիք՝ 109526 բնակիչներով¹: Նրանցից շատերն Արցախի թեմակալ առաջնորդին ու էջմիածին ուղարկած իրենց դիմումներում և համախոսականներում ցանկություն էին հայտնում վերականգնել իրենց եկեղեցիները և մշանակել ծխական քահանաներ:

Սակայն տեղի էր ունենում հակառակը: 1925 թ. փակվեց Ծամախու հայոց եկեղեցին և վարդգես քահանա Գրիգորյանին արգելվեց ծխակատարությունների անցկացումը²:

1922 թ. դեկտեմբերից լույս տեսնող «Բեզբոժնիկ», ինչպես և «Ազատ Եկեղեցի» «Ամաստված» և այլն պարբերականներ իրենց կեղտոտ գործն էին կատարում և լայն քարոզարշավ ծավալում երկրում գործող եկեղեցիների և հավատացյալների դեմ: Հակակրոնական և հավատացյալների դեմ լայնաճակատ պայքար էր տանում մամավանդ Ամաստվածների միությունը և նրա հարյուրավոր բաժանմունքները: ԽՍՀՄ Ամաստվածների այդ միությունը, որը ձևավորվել էր 1925 թվականին և որի բաժանմունքը Հայաստանում ստեղծվել էր 1928 թվականին, հետագայում դարձավ ԽՍՀՄ մարտնչող անաստվածների կազմակերպություն, որի բերած վնասները չափազանց մեծ էին: Եվ չնայած դրան, Արցախ-Ղարաբաղում չէր դադարում թեմի գործունեությունը վերականգնելու և ընդլայնելու պայքարը: Մամավանդ պայքարում էին եկեղեցիներից վտարված քահանաներին վերադարձնելու կամ մորերին ձեռնադրելու ուղղությամբ:

Արցախահայությունը հավատում և վստահում էր Եկեղեցուն, որին ապավինել էր դարեր շարունակ: Այդ եմ ապացուցում 1921-1922 թվականներին Մայր Աթոռ ուղարկված համախոսականները: Խաչենի գավառի Ղշլաքենի և Սեղդիշենի հասարակությունների

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492, թ. 137:

² Նույն տեղում, ֆ. 409, ց. 1, գ. 601, թ. 1:

անումից 168 հոգու ստորագրությամբ ուղարկված համախոսականում խնդրվում էր իրենց ընտրած ընծայացու ուսուցիչ Միքայել Տեր Անդրեաս Սարումյանին ձեռնադրել քահանայա՜: Նման խնդրագրեր ուղարկվել էին նաև Դիզակի Հաղորութ, Խաչենի Դաշբուլաղ, Պորեցիք, Զիվանջիի Գանձասար, Հոռաթաղ, Դրմբոն, Չափար, Վարանդայի Ղզղալա, Սոս, Գյումե ժարտար, Ներքին Թաղավարդ, Սարուշեն և այլ գյուղերից:

Արխիվային նյութերում փաստեր կան այն մասին, որ տեղական իշխանություններն իրենք էին հովանավորում եկեղեցու դեմ «հանդես եկող» հոգևորականներին: Օրինակ. Ա. Գևորգյան արքեպիսկոպոսին և Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկված մամակներում պաշտոնա՜հա արքեպիսկոպոսին և Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկված մամակներում պաշտոնա՜հա արքեպիսկոպոսին Սուրեն վարդապետի հակաեկեղեցական եպանուն էին Ամարասի վանքի վանահայր Սուրեն վարդապետի հակաեկեղեցական եպանուն էին Ամարասի վանքի վանահայր Սուրեն վարդապետին գրվել էր վանահայրությունը: Ամանի արքեպիսկոպոսը Սուրեն վարդապետին գրվել էր վանահայրությունից, ինչպես և թեմական ու վարչական պաշտոններից: Միմյան հասարակության մի շարք խմբեր (Ավետարանոց, Սոս, Սխտորաշեն, Սարուշեն) փորձում էին պաշտպանել Սուրեն վարդապետին՜:

Կատարվում էին նաև այլ բնույթի քայլեր, որոնք պարզ են դառնում քահանա Ադամյանի և Ամանի արքեպիսկոպոսի մամակագրությունից: Արցախի թեմի հոգևոր խորհրդի անդամ, Խաչենի ալանի մախկին ծխատեր Զավեն քահանա Ադամյանը 1923 թ. օգոստոսի 19-ին Ամանի արքեպիսկոպոսին հաղորդել է, որ Խաչենի Ս. Գևորգ եկեղեցին և նրա ունեցվածքը բռնագրավվել է խորհրդային Լ՝առավարության կողմից, իսկ քահանայի սեմյակը դարձրել են արհեստանոց, եկեղեցին էլ՝ պահեստատեղի՜: Դրանից վրդովված թեմի առաջնորդը 1924 թ. մարտի 12-ին բողոքի մամակ է ուղարկում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Գործադիր կոմիտե, որում Ղարաբաղի իշխանություններին հիշեցվում է, որ եկեղեցին թողնվել է «ժողովրդի ազատ կամքին և խղճին»: Սակայն «նորաբողոք ինքնավար Ղարաբաղի զանազան գյուղերում» ժողովրդի նվիրած տուրքերի «զանձումը խիստ արգելքների են հանդիպում մի քանի անմարդասեր իսպալկոմների շնորհիվ և մինչև անգամ բռնա՜նում են, ժողովրդի զգացմունքներն ավելի վիրավորում, եկեղեցին ժողովրդատեղի և թատերգության բեմ դարձնում, նրա սեփականությունը բռնագրավում»:

Ամանի արքեպիսկոպոսն օրինակ է բերում, որ Հերհերի եկեղեցում ժողով գումարելով՝ Մարկոս Ադամյանն իր համախոհների հետ որոշել է եկեղեցին դարձնել թատերգական բեմ: Մի կողմ են մետել սրբազան մատյանները և ծիսական առարկաները, իսկ Մուշկապատում բռնագրավել են եկեղեցու շինանյութը: Ծառ գյուղերում եկեղեցիները դարձրել են ժողովատեղի: Անշուշտ, այդ ամենից «քահանաները վիրավորված են և վշտացած հեռանում են»: Բացի այդ, տուրքերը զանձվում էին չափից դուրս շատ: Արցախի թեմի առաջնորդը «ի նկատի ունենալով այդ տարօրինակ երևույթները և քրիստոնեական եկեղեցու ծաղրելը» և, քանի որ «նորա առաջն առնելն» իր ուժերից վեր էր, ուստի ստիպված էր խնդրել «հեռանալ» իր պաշտոնից: Նա բողոքում էր Ստեփանակերտի խորհրդի նախագահ Հարություն Ծաղունցից, որը «հատուկ անմարդասեր բնավորություն

³ Նույն տեղում, գ. 3, գ. 340, թ. 12:

⁴ Նույն տեղում, գ. 522, թ. 3:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 409, գ. 1, գ. 2723, թ. 2:

ցույց տվեց և արգելք հանդիսացավ՝ հավատացյալների գործունեությանը: Թեմի առաջնորդը խնդրում է կարգադրել «վերոգրյալ երևույթներին վերջ տալ» և հնարավորություն տալ 78-ամյա ծերունուն հեռանալ Արցախից⁶:

Զավեմ քահանա Ադամյանի՝ Ամանիա արքեպիսկոպոսին ուղարկած վերոհիշյալ մամակից մահ իմանում եմք, որ ինքը արքեպիսկոպոսի հանձնարարությամբ շրջելով Վարանդայի Ա մասի գործակալության բոլոր գյուղերը, այնտեղ տեսել է ժողովուրդը բարեպաշտությունից հիասթափված, և ծխական քահանաները զանգատվում էին, որ «իրենց բարոյապես ընկճելուց զատ, տնտեսապես գտնվում են չքավոր վիճակում: Ամեն գյուղում, առանց բացառության, քահանան հայտնում էր, որ ուզում է հրաժարվիլ քահանայագործությունից, պարապել այլ գործերով, որպեսզի կարելի լինի գոյությունը մի կերպ քարշ տալ»: Պաշտոնից հրաժարվող որոշ քահանաներ, տեղական իշխանությունների պահանջով, հաճախ ներկայացնում էին ամսմոթ հրաժարականներ: Ծեխեր գյուղի քահանա Տ. Խաչատրյանը Վարանդայի շրջանի լուսավորչական բաժնին գրել է. «Խորհրդային կարգերը Ղարաբաղ մտնելուց, ես միանգամայն համոզվում եմ, որ հոգևորականությունը սկզբից միմյև մեր օրերը եղել է ժողովրդին խաբող մի դասակարգ, շահագործելով զանազան աստվածների ու սրբերի անվան տակ»⁷:

Արցախի թեմի առաջնորդը 1924 թ. մայիսի 1-ին նոր մամակով դիմելով Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին, հաղորդում է, որ բացի Ստեփանակերտում տեղի ունեցածից, «Երից մանկաց վանքի տանիքի համար պատրաստված թախտափուշի տախտակներն 1900 կտոր, բռնագրավել են տեղական խուզարկուները»: Այս և համամամա մյուս բոլոր գործողությունների մասին չնայած նոր բողոք ուղարկվեց մարզխորհուրդ, սակայն այն մնաց անհետևանք:

Արցախի թեմի առաջնորդ Ամանիա արքեպիսկոպոսը, որն իր ամբողջ կյանքը մվիրել էր Հայ Առաքելական Եկեղեցուն ծառայելուն, այլևս չկարողանալով հանդուրժել Արցախում տեղի ունեցող անօրինությունները և «ի մկատի ունենալով ժամանակիս ծանր ու անտանելի անցուդարձն», հաստատ վճռում է հրաժարվել «այդպիսի պատասխանատու ծանր պաշտոն վարել»⁸: 1924 թ. հունիսի 3-ի Գևորգ Ե Կաթողիկոսի հրամանով մազատվում է Արցախի թեմի առաջնորդի պաշտոնից և վերադառնում է ընտանիքին⁹:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հրամանով Մայր Աթոռի միաբան Վրթանես վարդապետ Հակոբյանը (1875-1943) 1925 թվականի փետրվարի 26-ին կարգվեց Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ և Գանձասարի ու Ամարասի վանքերի վանահայր¹⁰: Թեմի նստավայր է ճանաչվում Գանձասարի վանքը, ուր թեմակալ առաջնորդը հասավ ապրիլի 7-ին, մի այնպիսի ժամանակ, երբ թեմում «ոչ միայն որևէ հոգևոր ներկայացուցչություն գոյություն չուներ, այլև ամբողջ շրջաններ, քահանայք և ժողովուրդ դադարել էին եկեղեցական

⁶ Նույն տեղում, թ. 34:

⁷ Նույն տեղում, թ. 2:

⁸ Նույն տեղում, թ. 8:

⁹ Նույն տեղում, թ. 7:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 2722, թ. 11:

թացքում մի շարք քահանաների վերադարձել էր եկեղեցի, ստեղծել էր թեմական հոգևոր առաջնություն, 13 գործակալություն, հաշվառվել էր բոլոր վանքերի գույքը, բազմաթիվ անքահանա գյուղերում կազմակերպել էր Սուրբ Պատարագներ, շրջել էր խաչենի, Ջրաբերդի ու Վարանդայի հայկական գյուղերը և ժողովրդին կազմակերպել «եկեղեցու շուրջը»: Բացի այդ, նախաձեռնել և հրավիրել էր թեմական պատգամավորական ժողով¹³:

Ս. Էջմիածնի Գեորգույն Հոգևոր Խորհուրդն Արցախի թեմի առաջնորդին հանձնարարում է «աշխատել ամեն կերպ փակուած եկեղեցիները վերաբանալ և թմրած ժողովրդի միտքն, հոգին վերակենդանացնել և յորդորել հոգեշունչ քարոզներով ու կապուել եկեղեցու ու նրա անբաժան նախնաւանդ ծէսերի ու սովորութիւնների հետ»¹⁴: Թեմից հեռացած տասնյակ քահանաներ մեղայական մամակներով և հայտարարություններով դիմում էին Վրթանես Ծ. վարդապետին և խնդրում ընդունել իրենց մեղայականները և քահանայական կարգը վերականգնելու համար անել համապատասխան կարգադրություններ: 1925-1927 թվականներին մնալ խնդրագրերով դիմել էին Մյուրիշենի, Ավդուտի, Օուշի, Դզդալայի, Սարուշենի, Խաչմաչի, Սխտորաշենի, Կարմիր գյուղի և Ղափախանի գյուղերի նախկին քահանաները:

Վրթանես Ծ. վարդապետը 1925 թ. սեպտեմբերի 1-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկած հայտարարությամբ խնդրում էր թույլատրել ընդունել այդ քահանաների մեղայականները և նրանց վերադարձնել քահանայագործության: Քահանայությունից հեռացած քահանաներն իրենց հեռանալու հիմնական պատճառը համարում էին իրենց մյուսական ծանր վիճակը և տեղական իշխանությունների ու կազմակերպությունների ճնշումը: Գեորգույն Հոգևոր Խորհուրդը 1925 թ. սեպտեմբերի 19-ին Վրթանես Ծ. վարդապետին տեղյակ է պահում՝ «կարգալուծ չեղած քահանաների մեղայականներն ընդունել և նրանց թույլ տալ քահանայագործելու»¹⁵:

Արցախում թեմի առաջնորդի համար աշխատելը խիստ դժվար էր: Ադրբեջանի իշխանությունների հանձնարարությամբ փակվում էին եկեղեցիներն ու դուրս վտարվում հոգևորականները: Դրան, անշուշտ, ակտիվորեն նպաստում էր Արմենակ Ղարաբաղյանն իր ադրբեջանամետ քաղաքականությամբ: Նրա և ներքին գործերի նախարարի հասցեով ուղարկած թեմի առաջնորդի բազմաթիվ բողոք-մամակները շարունակում էին մնալ անպատասխան և անհետևանք: Արցախում, որտեղ 1914 թվականին գործում էր մի քանի հարյուր եկեղեցի և 198 հոգևորական¹⁶, 1920-ական թվականների կեսերին հազիվ գործում էին մի քանի տասնյակ եկեղեցի, իսկ մնացածները բռնագրավվել էին տեղական իշխանությունների կողմից¹⁷:

Խորհրդավոր պայմաններում մահանում էին Հայոց Եկեղեցու մկրտյալներ թե՛ Հայաստանում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս: 1927 թ. դեկտեմբերի 1-ին մահացավ Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանը, որը բավականին օգնում և սրտացավ մոտեցում ուներ Ար-

¹³ Նույն տեղում, թ. 3-5:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 6:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 29:

¹⁶ «Արարատ», 1914, էջ 637:

¹⁷ ՀԳՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 616, թ. 1:

ցախի թեմի նկատմամբ: Նրա մահվան առթիվ իր կասկածներն արտահայտեց Արցախի թեմի առաջնորդը: Նա Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ուղարկած իր մամակում գրել է. «Գյուտ եպիսկոպոսի մահվան բոլոր ցնցող տպավորությունն թողեց ինձ վրա, այրեց և մորկեց իմ ամբողջ էությունը և դեռ երկար տարիներ այս կակիծի մոխր չպիտի մարի իմ սրտում և մղկտացող սիրտս միշտ պիտի հոսի աչքերիցս մրմուռի արցունքներ»¹⁸:

1927 թ. փակվեց Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմը և առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Զորեքչյանը ետ կանչվեց Էջմիածին: Հայ Եկեղեցու դեմ ավելի կոպիտ արարքներ տեղի էին ունենում Ադրբեջանում: Արցախում եկեղեցականները ճգնվում էին պետական հարկերի տակ, ենթարկվում ծաղր ու ծանակի: Այդ սարսափելի հարկերից ազատվելու համար շատերն օգնություն էին խնդրում թեմի առաջնորդից կամ Մայր Աթոռից: Դաշքուլազ գյուղի ծխատեր Սարգիս քահանա Քոչարյանը 1926 թ. օգոստոսի 9-ին Վրթամես վարդապետին տեղյակ պահելով քահանայությունից իր հրաժարվելու որոշման մասին, իր այդ քայլը բացատրում է հետևյալով. Ղարաբաղի գյուղացիությունը ներկայումս ապրում է խեղճ ու չքավոր դրության մեջ: Այսպիսի պայմաններում քահանայությունից ոչ մի օգուտ չկա, նույնիսկ քահանաներն ապրուստի միջոց չունեն, նրանք զրկված են բոլոր միջոցներից¹⁹:

Արցախի թեմի այդ անմխիթար վիճակի ողջ պատասխանատվությունն ընկնում էր խորհրդային իշխանությունների վրա: Բերենք այսպիսի մի օրինակ. որոշվել էր 1925 թ. սեպտեմբերի 5-ին հրավիրել թեմական պատգամավորական ընդհանուր ժողով, որտեղ պետք էր ընտրեին թեմական մարմիններ և թեմի հոգևոր իշխանությունը պահպանելու համար գտնեին եկամուտների աղբյուրներ: Սակայն խորհրդային տեղական իշխանություններն արգելեցին և թույլ չտվեցին հրավիրել նախատեսված ժողովը, ժողովականներին ցրեցին և նրանց «մէկիկ-մէկիկ հարց ու քննութեան ենթարկեցին», իբրև իրենց հետ նախօրոք չպայմանավորվելու պատճառով²⁰:

Տեղական իշխանությունների ճնշման հետևանքով շատ հավատացյալներ վախենում էին գնալ եկեղեցի և նվիրատվություններ անել: Ժողովուրդը սառել էր եկեղեցուց, իսկ «շատերի մէջ այն համոզմունքն էր կազմուել, որ այլևս հոգևոր իշխանութիւն գոյութիւն չունի, հոգևոր խորհուրդները դադարած են գրեթէ ամեն տեղ, ոչ մի հոգևոր պաշտոնեայ չի վարձատրուել և 34 քահանայ հեռացել են, որովհետև ապրուստի միջոցներ չեն ունեցել»²¹:

Չմայած Գերագույն Հոգևոր խորհուրդը նույնպես գտնվում էր նյութական ծանր պայմաններում, բայց և այնպես ֆինանսական որոշ օգնություն էր ցույց տալիս Արցախի թեմի առաջնորդ Վրթամես Ծ. Վարդապետին՝ որոշ հարցեր լուծելու համար: Մայր Աթոռն այդ գոհաբերություններն անում էր «ի սէր դէպի ժողովրդի կրօնական-բարոյական կեանքի բարգաւաճման»²²:

¹⁸ ՀԳՀ ՊԿՊԱ, գ. 919, թ. 6:

¹⁹ ՀԳՀ ՊԿՊԱ, գ. 2727, թ. 12:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 2722, թ. 13:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում, գ. 2725, թ. 3:

Բացի եկեղեցիները բռնագրավելուց, սիստեմատիկ ավելացնում էին քահանայավարձը՝ և քահանաներին զրկում հողաբաժիններից ու ապրելու միջոցներից:²³ Վերոհիշյալ Դաշբուլաղի ծխատեր Սարգիս քահանան թեմի առաջնորդին ներկայացնելով մոր հրաժարական, իր քայլն այսպես է բացատրում. «Սեփականությունից զուրկ եմ, հող, այգի չունիմ, հինգ շնչից բաղկացած ընտանիքս հաց է ուզում, պետությունն էլ՝ քահանայագործության համար վարձ: Ինչ ամեն, ինչով կերակրեմ ընտանիքս, երբ քահանայագործությունից ոչ մի արդիւնք չունիմ, քահանայական պաշտօնս էլ արգելք է հանդիսանում ինձ որևէ գործի մտնել ու աշխատել: Այժմ էլ ճար չունիմ. դորայ համար էլ, սորանով խնդրում եմ ինձ հայ հաւատի, ծէսի համաձայն հրաժարած համարեք քահանայությունից...»²⁴:

Տեղական իշխանությունները և կազմակերպություններն Արցախի թեմի հոգևորականներին ոչ միայն դուրս էին մղում եկեղեցուց, այլև երկրամասի քահանաներից շատերն ստիպված էին տեղափոխվել Բաքու, Միջին Ասիա, Ռուսաստան, Հայաստան և Վրաստան: Այդ ամենն ի նկատի ունենալով, 1926 թ. հուլիսի 30-ին Գեորգույն Հոգևոր խորհրդի անդամ Գյուտ եպիսկոպոսի ստորագրությամբ խորհրդային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի նախագահ Արմենակ Ղարաբյուրյանին ուղարկված մամուլում շարադրված է Արցախի գյուղերում կուսակցական գործիչների և տեղական իշխանությունների հակաեկեղեցական տգեղ ու պատիվ չբերող պահվածքը և խնդրվում է դրա դեմն առնել: Այդ փաստաթղթում նշված է, որ Արցախում գյուղական եկեղեցիները «փակելուց, թատրոնի և ակումբի վերածելուց և այդպիսով գիւղական հաւատացեալ համայնքները կրօնական միութարութիւնից զրկելուց յետոյ, գիւղական իշխանութեան ներկայացուցիչները և կուսակցական անփորձ գործիչները թոյլ են տալիս իրենց գիւղերում վերին աստիճանի տգեղ ու վրդովեցուցիչ ձևերով և անվայել արտայայտութիւններով վիրատրել գիւղացի հաւատացեալների կրօնական սրբութիւններն ու զգացումները»:

Գյուտ եպիսկոպոսն ուղարկելով այդ մամուլը, հույս ուներ, որ ԼՂ դեկավարությունը կդադարեցնի հակաեկեղեցական այդ վայրագությունները, մյուսն «կամայական վարմունքն ու հակասօրինական ճնշումները, որոնք իսկապես իրենց այդպիսի վարմունքով ... վարկաբեկում են խորհրդային իշխանութեանը գիւղական հաւատացեալ համայնքների աչքում»: Գյուտ եպիսկոպոսը խնդրում է «Ա. վերաբանալ տալ փակուած եկեղեցիները և յաճձնել հաւատացեալ համայնքներին, Բ. պատասխանատուութեան եմթարկել... Հանցաւորներին և Գ. յստակ կարգադրութիւն անել, որպէսզի հաւատացեալներին և քահանաներին այլևս կրօնական վիրատրանքներ չհասցնեն գիւղական վարչական անձները»²⁵: Ինչ խոսք, Գեորգույն Հոգևոր խորհրդի գրած այդ բողոք-մամուլը մնաց «ձայն բարբառո» և ոչինչ չփոխեց եկեղեցու նկատմամբ իշխանությունների ունեցած վերաբերմունքում:

Արցախի թեմի առաջնորդը մտածում էր թեմն ապահովել մյուսական միջոցներով, առանց որի հնարավոր չէր հետագա գոյությունը: Նրա խնդրանքով, 1926 թ. դեկտեմբերի 21-ին առաջնորդարան գալով խորհրդային իշխանության մի խումբ ներկայացուցիցներ, որոշում են Գանձասարի վանքի չորս կողմի վարելահողերը (երեք մեծ, երկու փոքր)

²³ Նույն տեղում, գ. 2722, թ. 32:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 2727, թ. 12:

²⁵ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, էջ 860-861:

հաճանել թեմին²⁶։ Տեղական իշխանությունների այդ քայլը հույս էր ներշնչում, ինչպես ասում են, սայլը տեղից շարժել։ Այդ հողամասերը ցանելու համար Գերագույն Հոգևոր Խորհրդը ֆինանսական օգնություն է ցույց տալիս Արցախի թեմին։

Տեղական իշխանությունների կողմից կարգ էր սահմանվել, որ թեմի առաջնորդն իր բոլոր կատարածների և հետագա անելիքների մասին պետք է մանրամասն զեկուցեր մարզային իշխանություններին և ստանար նրանց հավանությունը։ Վրթանես վարդապետը 1927 թ. մարտի 16-ին ԼՂԻՄ ներքին գործերի նախարարին ուղարկած զեկուցագրում պատմելով այդ տարվա մի քանի ամիսներին իր կատարած աշխատանքների և հետագա անելիքների մասին, շեշտում է, որ առաջիկայում իր քարոզները լինելու են «գուտ կրօնական բովանդակությամբ, կատարել պաշտօնների փոփոխություններ, ծանոթանալ եկեղեցիների կարիքների հետ, պատմական, գեղարվեստական արժեք ներկայացնող վանքերի մասին մասնավոր ուսումնասիրություններ կատարել»։ Նաև տեղեկացնում է, որ «թեմի եկեղեցական-կրօնական այլևայլ գործեր՝ գործակալական, քառանկյան-թեմական ժողով կամ խորհրդակցությամբ չեն լինելու առանց պատշաճ իշխանութեան կանխօրոք թույլտվության, որին պիտի ներկայացուի և օրակարգի խնդիրները»։

Արցախի իշխանություններին թեմակալ առաջնորդը հիշեցնում է, որ «բանտրագիտացիական կառավարությունը Եկեղեցուն և հաւատացեալներին տւել է ազատ գործելու լուրջ իրաւունք և հնարավորութիւններ», սակայն Լեւոնային Ղարաբաղում դրանից օգտվում էին միայն համեստ չափով։ Թեմի առաջնորդը կոմիսարին նաև տեղյակ է պահում, որ իր ներկայացրած «կետերից որևէ մեկը եթե չպիտի» կատարվի իրեն անհայտ պատճառով, ապա խնդրում է այդ մասին իրեն տեղյակ պահել²⁷։

Սուս գյուղն ուներ դպրոցական հարմարավետ շենք, թատերական դահլիճ, խրճիթ-ընթերցարան, բայց և այնպես Լեւոնի մահվան տարեդարձի օրը տեղի իշխանությունը գրավում է եկեղեցին և այդ նույն օրն էլ այնտեղ ներկայացնում կազմակերպում։ Այդպես են վարվում նաև Ջրաբերդի շրջանի Ղազանչի, Դիզակի շրջանի Տող, Խաչենի շրջանի Դահրավ, Նորագյուղ և մարզի այլ գյուղերում։ Թաղավարդ գյուղի քահանա Ներսես Ծաղրամյանը 1927 թ. հունիսի 27-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկած խնդրագրում ասում է, որ չորս շնչից բաղկացած ընտանիքը դժվարությամբ է կարողանում կառավարել։ Այս և պետական ու քառանկյան հարկերը ուժերից վեր էր, բոլոր եկամտի աղբյուրները կտրված են։ Քահանային ամենից առաջ շփոթեցրել էր «տնտեսական անձուկ դրությունը», որի պատճառով էլ չէր կարողանում մտածել «հոգևոր պարտականությունների մասին», ուստի խնդրում էր իրեն ազատել զբաղեցրած պաշտոնից²⁸։

Կան բազմաթիվ փաստեր, որ տեղական իշխանություններն աշխատանքով կաշառում էին որոշ քահանաների և նրանցից պահանջում հանդես գալ Եկեղեցու դեմ ու հրապարակայնորեն հրաժարվել քահանայությունից։ Թեմի առաջնորդը ջանում էր միայն քահանաներին ետ պահել այդպիսի արարքներից և բարձր պահել Եկեղեցու հեղինակությունը։ Նա լավ իմանալով Մայր Աթոռի անձուկ վիճակը, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին խնդրում էր

²⁶ ՀՀ ՊՀՊԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2728, թ. 1:

²⁷ Նույն տեղում, գ. 2723, թ. 3

²⁸ Նույն տեղում, թ. 11:

թե՛ ներսես քահանա Օահրամանյանցին և թե՛ մնան 5-6 քահանաների նյութական օգնությունն ցույց տալ «զեթ պետական տուրքերը հոգալով»: Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդն ստիպված էր դիմել Բաքվի հայոց եկեղեցու առաջնորդ Գեր. Տ. Մատթեոս արքեպիսկոպոսին՝ բաքվաբնակ թաղավարողիների մեջ հանգանակություն ամել հօգուտ ներսես քահանայի, քանի որ նրան այլ տեղ տեղափոխելը հնարավոր չէր և ոչ էլ Մայր Աթոռը կարող էր նրան օգնել²⁹:

Արցախի թեմի վիճակն ավելի ծանր էր 1929-1930 թվականներին, մանավանդ կոլտնտեսային շարժման տարիներին: Այդ ժամանակ մնացած եկեղեցիների գրավումը և դրանք կոլտնտեսությունների կարիքներին ծառայեցնելը, մանավանդ պահեստներ և շտեմարաններ դարձնելը, համարում էին խիստ անհրաժեշտ: Թե՛ թեմի առաջնորդը և թե՛ հոգևորականները համառորեն պայքարում էին այդ երևույթի դեմ: Հենց այդ նպատակով 1929 թ. հունվարի 20-ից մինչև 1930 թ. փետրվարի 7-ը թեմի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսը գտնվելով Ստեփանակերտում և հանդիպումներ ունենալով մի շարք պաշտոնյաների հետ, Գանձասար վերադարձավ հուսահատված: Նա հասկացավ, որ Ադրբեջանի պարագլուխների պահանջով ԼՂՄ-ի ղեկավարները բացահայտորեն որոշել էին փակել Արցախի թեմը:

Վրթանես եպիսկոպոսը 1929 թ. փետրվարի 11-ին էշմիածին ուղարկած զեկուցագրում Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին հայտնում է, որ Արցախի 18 վանքերից խնամքով պահվում են միայն Գանձասարը, Երից մանկաց, Ամարաս, Ս. Հակոբ, Իմ մասանց, Ս. Ղևոնդյանց վանքերը, իսկ մնացածը գտնվում են անտեր վիճակում: Այդ զեկուցագրում նաև ասված է, որ Արցախի 164 գյուղերում եղած 112 եկեղեցիներից 79-ը վերացվել էին 1929 թվականի փետրվարի 1-ի դրությամբ: Փակվելու վիճակում էր գտնվում 27 եկեղեցի: Եվ եթե այդ մույն թվականի սկզբին թեմում գործում էին 91 քահանաներ, ապա մեկ ամսում քահանայությունից հեռացել էին 62-ը, 22-ն էլ գտնվում էին ծայրաստիճան հուսահատ վիճակում³⁰:

Տեղական իշխանությունների կողմից քահանաներին ներկայացված պահանջները նոր ձևեր էին ընդունում և նոր դաժանություն ստանում: Ամենից առաջ պահանջում էին հարկերը մուծել միանգամից: Բողոքելու դեպքում հարկաչափը կրկնապատկում էին, եռապատկում կամ էլ ունեցած սեփականությունը բռնագրավում³¹: Գործադրվում էին նաև այլ տեսակի բռնություններ: Ջրաբերդի Հաթերք գյուղի 80-ամյա քահանա Սարգիս Մի-նասյանը 1929 թ. նոյեմբերի 3-ին Վրթանես եպիսկոպոսին ուղարկած աղերսագրում պատմել է հետևյալը. գյուղական խորհրդի նախագահի պահանջով հրաժարվել էր հաղորդություն տալ մահացողներին: Նրանից պահանջել էին մուծել 187 ռ. 5 կ. հարկ, այդպես դեպքում, երբ նա հրաժարվել էր հաղորդություն տալուց: Այդ առթիվ նա դիմել էր իշխանություններին: Նրան պատասխանել են, որ հաջորդ տարում կմուծի կրկնապատիկը: Եվ չնայած նա տվել էր հրաժարական և դիմել չքավորական ժողովին, այնուամենայնիվ նրանից պահանջել են խուզել գլխի մազերը, մորուքը սևացնել, շորերը կարկատել և այդ ճանապարհով ստանալ չքավորի վկայական: Այդ ամենից հետո ալեհեր քահանայից պա-

²⁹ Նույն տեղում, թ. 9:

³⁰ Նույն տեղում, գ. 2731, թ. 2:

³¹ Նույն տեղում, թ. 23:

հանջել են հանդես գալ պատի թերթում և հայտարարել քահանայությունից իր հրաժարվելու մասին: Քահանան կատարում է այդ պահանջը ևս: Իսկ շրջանային խորհրդում էլ պահանջել էին՝ եթե քահանայությունից հրաժարվի, ապա քահանայական հարկից լրիվ կազատվի: «Արցունքը իմ աչքից չի պակասիլ», - իր պատմությունն ավարտում է Սամսոն քահանան, - խնդրում եմ մեզ էս ծանր մեղ որությունից փրկեք: Գյուղում ասում են, որ ով ինձ տերտեր ասի, օրհնահա տեր ասող լինի, նրան տուգանք ենք տալու, իրան անունը տվեք, բայց հասարակությունը էլի օրհնահա տեր են ասում»³²:

Ադրբեջանի իշխանությունների հանձնարարությամբ զանազան կեղծիքներ էին հորինվում և զրպարտվում Արցախի թեմի հոգևորականներն ու թեմի առաջնորդը: 1930 թ. փետրվարի 7-ին ձերբակալվում է թեմի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսը և երեք տարի տառապում Օուշիի ու Բաքվի բանտերում: Առաջնորդին պաշտպանում են թե՛ Մայր Աթոռը, թե՛ արցախցիները: Իրավապահ մարմինները ստիպված էին Վրթանես եպիսկոպոսին ճանաչել ամենը և ազատել բանտից: 1932 թ. փետրվարին մա Բաքվից վերադառնում է Արցախ, շրջում գյուղերը, ապա մեկնում էջմիածին և մամրամասը զեկուցագիր ներկայացնում Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ, որից իմանում ենք, որ 1932 թ. դրությամբ Արցախում չէր գործում որևէ եկեղեցի, թեմը չունեւ ոչ մի քահանա, բռնագրավվել և պետականացվել էին եկեղեցիների ու վանքերի ամբողջ սեփականությունը³³:

Գևորգ Ե Կաթողիկոսի մահից հետո, 1932 թ. մայիսի 10-ին գումարված Ազգային-եկեղեցական ժողովին Արցախի թեմից մասնակցում են համապատասխան թվով պատգամավորներ՝ Վրթանես եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Թեմակալ առաջնորդը ցանկություն է հայտնում վերադառնալ Արցախ՝ իր պարտականությունները շարունակելու համար: Այդ մասին հայտարարությամբ տեղյակ է պահում Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին: Եվ ահա 1933 թ. ապրիլի 7-ին Սրբազանին հաղորդվում է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը «ընդհանրապես ընդունելի չի համարում Ձեր առաջնորդական պաշտոնավարությունը Ադրբեջանում»³⁴:

Ահա այսպես փակվեց Արցախի թեմը և այն վերականգնելու համար պահանջվեց ավելի քան 50 տարվա հերոսական պայքար:

³² Նույն տեղում, գ. 2730, թ. 1:

³³ Նույն տեղում գ. 2736, թ. 1:

³⁴ Նույն տեղում գ. 2740, թ. 1: